

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2020-2-32>

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ БРУС МАРІЇ ПЕТРІВНИ «ФЕМІНІТИВИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ГЕНЕЗА, ЕВОЛЮЦІЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ»¹

Білоусенко П. І.

*доктор філологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики
Інститут української мови Національної академії наук України
вул. М. Грушевського, 4, Київ, Україна
pbilousenko@gmail.com
orcid.org/0000-0002-3794-1037*

Українське мовознавство має вагомі здобутки у вивченні історії різних шарів лексики української мови. Це праці В. Карпової про історію рослинного і тваринного світу, студії Пв. Чучки про назви місцевостей, рельєфу, нариси В. Горобця з побутової та адміністративної і соціально-політичної лексики, розвідки І. Чепіги з виробничої лексики, нариси В. Винника на визначення понять, пов'язаних із торгівлею, метрологічних назв, Ю. Осінчука з історії богослужбово-оглядової лексики, А. Бурячка про формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов, В. Німчука про давній спадок у лексиці сучасної української мови, розділи В. Німчука в книзі «Історія української мови. Лексика і фразеологія», книги Інни та Артура Іншакових про одоративи й кольоративи, статті Т. Сіроштан про історію абстрактної лексики та ін.

Не оминали наші мовознавці й дослідження формування назв осіб на різних історичних зрізах. Це розвідки, присвячені назвам осіб чоловічого роду (О. Кровицької) та жіночого роду (І. Фекета, С. Семенюк, Я. Пузиренко та ін.). Марія Петрівна справедливо зазначає, що «давні граматичні праці від XVI до початку XX ст. вмістили чимало матеріалу, що стосувався творення, відмінювання і вживання фемінітивів, заклавши тим самим підґрунтя для подальшого вивчення субстантивів зі значенням жіночості» (с. 6). Питання словотворення і слововживання фемінітивів опрацьоване в низці

студій XX століття, у яких були вироблені підходи до вивчення фемінітивів, теоретичні й методологічні засади дослідження. Спроби історичного вивчення жіночих назв дали неабиякі результати. Однак системного дослідження історії формування фемінітивів на всіх синхронних зрізах функціонування української мови досі не було. Це надихнуло Марію Петрівну виокремити в українській мові фемінітивну підсистему з відповідним об'єктом і предметом, власними завданнями й методами, термінологічною й методологічною базою дослідження та взятися за цю досить складну справу.

Аналіз мовного матеріалу в рецензованій праці здійснено в хронологічній послідовності із застосуванням синхронного підходу для характеристики стану фемінітивної підсистеми на різних етапах функціонування української мови. Діахронний підхід дав змогу виявити спільні й відмінні ознаки фемінітивної підсистеми на цих етапах, з'ясувати інтенсивні та екстенсивні засоби переходу від одного періоду до іншого.

Для добору мовних фактів Марія Петрівна визначила широке коло джерел: світсько-художні, юридично-ділові, літописні, релігійні та наукові твори, а також твори сучасної української мови (художні, публіцистичні, наукові, ділові тощо). Зрозуміло, авторка скористалася історичними, етимологічними, діалектними, перекладними, тлумачними та ін. лексикографічними працями.

У першому розділі монографії маємо ґрунтовний огляд літератури з проблеми: ідеться про славістичні дослідження та студії українських науковців. Спеціальний розділ рецензованої праці присвячено визначенню теоретико-методологічних засад дослідження проблем фемінітивного

¹Брус М.П. Фемінітиви в українській мові: генеза, еволюція, функціонування : монографія. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2019. 440 с.

творення. Категорію «особа жіночої статі» авторка розглянула в межах трьох найбільших мовних площин – граматичної, словотвірної, лексичної, з'ясувавши її диференційні та інтегральні ознаки. Тут же авторка здійснила докладний аналіз праць українських та зарубіжних мовознавців ХХ – поч. ХХІ ст. стосовно позначення іменників, що характеризують жінок, проаналізувала практику вживання таких найменувань з вибраної теми та визначилася з термінологічним апаратом дослідження. Марія Петрівна приділила особливу увагу розкриттю лексичного значення фемінітивів у синхронії й діакронії як комплексного поєднання трьох складників компонентів слова: власне семантичного, прагматичного і синтаксичного.

Застосування етимологічного аналізу фемінітивів, «який навіть певною мірою передує лексичному аналізу або тісно пов'язаний із ним» (с. 36) суголосний з вимогами постулату В. Дорошевського, що етимологія кожного слова вважається доведеною, якщо з'ясована його словотвірна структура.

Цілий розділ монографії приділено опису формування субстантивів із фемінітивним значенням у дописемний протоукраїнський період. Авторка не зупинилася на заявленому періоді, прагнула проникнути в глибину тисячоліть, аж до праїндоевропейської мови. Досить ретельно в роботі виписано історію формування найменувань, що характеризували жінок за багатьма ознаками й відображали різні праслов'янські явища й процеси. Зокрема, у книзі розкрито, як категорія жіночості перебувала в праслов'янський період у тісному зв'язку з категоріями особи, статі, роду, як протиставлення «живий» – «неживий» було виражене в розрізненні форм називного й знахідного відмінка, як на основі категорії персональності – імперсональності виникло протиставлення істот і неістот, пов'язане зі становленням категорії осіб. Теоретичні міркування підкріплено дібраними мовними фактами (близько 300 субстантивів зі значенням жіночості).

Ретельно описано способи словотворення фемінітивів у дописемний період розвитку нашої мови. М. Брус показала тяглість процесів деривації від праїндоевропейського періоду до праслов'янського, на матеріалі дібраних мовних фактів розкриває основні способи творення фемінітивів. Цей фрагмент дослідження відзначається докладністю, добротним дериватологічним аналізом десубстантивів, деад'єктивів, девербативів, яскравою їх презентацією. Окрім характеристики суфіксального способу творення фемінітивів Марія Петрівна досить кваліфіковано здійснила опис конфіксального, префіксального способів та представила їх у дбайливо зроблених таблицях.

Належне теоретичне обґрунтування та кваліфікований опис праслов'янської мови дали змогу авторці послідовно за історичними етапами виявити закономірності розвитку загальних жіночих назв у писемний період української мови. Цілком резонно досліджено фемінітиви української мови XI–XV століть, адже це період творення й функціонування літературно-писемної мови з унікальною вимовою і графікою, з появою запозичених і оригінальних книг, що дало поштовх писемному періоду в розвитку української мови (с. 89). Марія Петрівна добре орієнтується в давніх історичних подіях, що дало їй змогу вивчити фактори впливу на тогочасну нашу мову глибоко і всебічно. У рецензованій праці окреслено коло вагомих пам'яток та наукових праць про історію фемінітивів. Зрозуміло, що тут було використано найбільш авторитетні лексикографічні праці, що відображають лексику XI–XV ст., а на основі дібраних мовних фактів здійснено семантичну класифікацію категорії жіночості. Це назви жінок за родинними зв'язками, за функціями, заняттями, за соціальним, майновим, сімейним станом, за церковно-релігійними ознаками, за поведінкою, вчинками, за віковими ознаками, національною належністю, за міфологічними ознаками. Всі ці розряди фемінітивів подано в динаміці від праїндоевропейської, праслов'янської мови до мови давньоукраїнської з констатацією періоду, коли входили нові лексеми в українську мову. Результати цих пошуків у царині семантики словотворення переконливі, досить добре представлені в таблицях.

Добре теоретичне підґрунтя є і в третьому розділі, де йдеться про фемінітиви в українській мові XVI–XVIII століть. Тут же Марія Петрівна докладно описала стан суспільства й української мови в окреслений період, вказала на розвиток мови власних діалектів та інших мов, у тому числі й церковнослов'янської через різні причини, удосконалення офіційно-ділового, полемічно-проповідницького та художніх стилів. Авторка цілком справедливо стверджує, що до загальних лінгвістичних процесів, котрі позначилося на фемініконі того часу, належить розвиток нової суспільно-політичної, адміністративно-правової, військово-воєнної лексики через знакові зміни у суспільному житті України. У монографії звернуто увагу на те, що завдяки загальнокультурним, економічним процесам жінки змінювали свій суспільний статус, ідеї реформації знімали з жінок тавро меншовартості, підносили гідність жінки як особистості, рівноправної з чоловіком у різних сферах суспільного життя. Доречним у цьому підрозділі було й те, що Марія Петрівна схарактеризувала стан розкриття категорії фемінітивності української мови XVI–XVII ст., джерельну базу дослідження

з лексикографічними працями. Авторка спиралася на сучасні лінгвістичні студії про загальний розвиток української мови, а також на низку нелінгвістичних джерел (історіографічних, літературознавчих, культурологічних, мистецтвознавчих та ін.). Використані праці забезпечили розуміння статусу й ролі староукраїнської мови, її зв'язків з іншими європейськими мовами, у контексті яких відбулося становлення й оновлення власної фемінітивної лексики. Виділивши семантичні розряди найменувань жінок та зіставивши їх з попереднім періодом, Марія Петрівна виявила тенденцію до збільшення їх загального обсягу і складу окремих семантичних розрядів, особливо найменувань за діяльнісними, функційними ознаками: за благодійно-доброчинною і релігійною діяльністю, культурно-освітньою і навіть войовничо-військовою. У цьому підрозділі, як і в попередньому, здійснено ґрунтовний аналіз словотворення фемінітивів, виявлено продуктивні і непродуктивні, стилістично марковані типи, а головне – констатовано значне оновлення способів деривації, словотворчих ресурсів, твірної бази фемінітивів.

Дуже вагомим у рецензованій праці є підрозділ про фемінітиви в українській мові XVII–XIX століть, адже цей період позначений становленням і формуванням української літературної мови на народній основі, а староукраїнська книжна мова стала занепадати під тиском слов'янорусської та російської мови. Під впливом творчості І. Котляревського, поетів-романтиків була збережена жива народна мова, напрацьована й вироблена впродовж XVII ст., а від творчості Т. Шевченка і його наступників відбулося розширення стильових меж української мови. Саме на цей час припадає й таке оновлення лексики, що мова змогла забезпечити різні ланки суспільного життя.

Унаслідок цих процесів, як резонно заявляє авторка рецензованої праці, змінилася й збагатилася фемінітивна підсистема нової української літературної мови, попри те, що в кодифікаторах українського права XVIII ст. була остаточно закріплена перевага чоловічих свідчень над жіночими. Марія Петрівна нарахувала близько 3000 номінацій зі значенням жіночості і стверджує, що в цей період відбувалося переформатування загального складу фемінітивів з орієнтацією на власне українську народну основу, а також під впливом суспільних змін – на російську лексику і запозичення через посередництво російської мови. Аналіз дібраних мовних фактів дав змогу виокремити найбільший семантичний розряд – назви жінок за рисами характеру, темпераменту, поведінки, зовнішніми та внутрішніми ознаками, уподобаннями, інтересами, ставлення до людей та всього оточення. Тут же зроблено ґрунтовний висновок про те, що домінантне значення фемінітивів цього

семантичного типу зумовлене живою народною основою, яка формувалася переважно в межах родинно-побутового оточення, господарсько-виробничого мовлення, де простежуються характерні і внутрішні риси жінки. Аналіз семантичних розрядів фемінітивів подано в динаміці, у постійному зіставленні з попередніми періодами розвитку української мови, що дає читачеві наочно побачити процес змін.

Дуже важливим у книзі є підрозділ про фемінітиви в українській мові XX століття. У цьому підрозділі безпосередньому мовному аналізу дібраних мовних фактів передують короткий, але добре продуманий огляд суспільно-політичних та культурних умов, які сприяли або перешкоджали розвитку української мови. За період українізації в 1923–1933 рр. українська мова стала мовою державних, громадських, освітніх, навчальних, культурних установ, преси, радіо. Авторці, певне, треба було взяти до уваги те, що вагомим фактором коренізації була й українська армія, яка будувалася за регіональним принципом. Це українізований 34-й армійський корпус генерала П. Скоропадського, перейменований у серпні 1917 року після українізації у 1-й Український корпус. У вересні на базі російського 6-го армійського корпусу сформовано 2-й Січовий Запорізький корпус (командувач – генерал Г. Мандрика). Офіцери, унтер-офіцери та солдати Фінляндського лейб-гвардії піхотного полку Російської імператорської армії сформували Гайдамацький курінь під командуванням сотника Пустовіта. У грудні Симон Петлюра сформував із добровольців, переважно унтер-офіцерів і солдатів київських військових шкіл, Гайдамацький кіш Слобідської України. Однак геть пізніше Червона (Радянська армія) стала важливим фактором русифікації українців.

У цьому підрозділі авторка проаналізувала основні тенденції розвитку української лексики: 1) пасивізація слів; 2) активізація слів; 3) семантичні і стилістичні зміни у структурі відомих номінацій; 4) неологізація лексики; 5) інтернаціоналізація.

На формування категорії жіночості позначився вплив процесів соціалізації жінки в XX ст., особливо внаслідок того, що чоловіки й жінки стали однаковими жертвами воєнних дій. Унаслідок світових дій були розхитані стереотипи професійного розподілу чоловічої й жіночої праці. Марія Петрівна розглянула лінгвістичні розвідки з історії української мови, лексикології, граматики, словотвору Л. Булаховського, С. Бевзенка, С. Самійленка, О. Мельничука, В. Русанівського та ін. дослідників і знову ж таки побачила, що категорія фемінітивів української мови XX ст. не розкрита повною мірою. Визначивши коло джерел для

добору матеріалів, вона здійснила класифікацію фемінітивів за лексичними групами: 5000 найменувань поділила на 16 лексичних груп, поетапно дала їм ґрунтовну характеристику й репрезентувала в кількох таблицях.

У другій половині ХХ ст. під впливом радянської лексики, запозичень через посередництво російської мови, усталення чоловічих номінацій для осіб обох статей за професійною діяльністю назви жінок відійшли до розмовної сфери. Але розширення словотвірної бази, особливо завдяки іншомовним впливам, спричинило різке зростання кількості фемінітивів порівняно з попереднім періодом. У монографії названо високопродуктивні словотвірні типи фемінітивів, малопродуктивні й непродуктивні. Кожен із словотвірних типів супроводжується скрупульозним дослідженням авторки, показано спеціалізацію словотвірних моделей, стилістичні особливості словотвірних типів, формантів. Не залишено й утворення з модифікаційними демінутивними та пейоративними суфіксальними утвореннями типу тітуся, мамуся, бабега, відьмуґа.

Підрозділ «Фемінітиви в українській мові ХХІ століття» розпочинається аналізом сучасних лексико-словотвірних фемінітивних процесів. Тут Марія Петрівна резонно стверджує, що демократизація української мови відобразилася на всіх її рівнях, охопила і сучасну фемінітивну систему. У руслі таких демократичних процесів особливо відчутним стало прагнення мовців до власного самостійного словотворення, уникнення наслідків іншомовних впливів із використанням питомих словотвірних засобів, уведення новотворів до всіх стилів і норм літературної мови. Фемінітиви стали специфічною категорією слів української мови, які в словотвірному відношенні спираються на давні традиції, а перехід від ХХ ст. до ХХІ ст. позначений посиленням давніх тенденцій і виникненням нових змін у формуванні іменників – назв жінок. Виходячи з таких позицій Марія Петрівна розглядає словотворення кожної семантичної групи не відокремлено, а: 1) на тлі розвитку цієї підсистеми впродовж усієї історії; 2) в контексті всієї нинішньої системи творення фемінітивів. Такий підхід дав змогу виявити фактори впливу на розвиток фемінітивної лексики та взаємодії різних семантичних типів, тобто від опису ілюстративного типу до пояснювального, прогнозуючи подальшу долю складників цієї системи. Зокрема, авторка пояснює чому суфікс -иня не уможливило регулярне творення іменників жіночого роду від співвідносних іменників чоловічого роду типу експерт, малер, натомість уможливило деривацію фемінітивів на базі тих маскулінативів, що не мали раніше відповідників жіночого роду типу антропологиня, борчиня,

валеологиня, плавчиня, деривати на -еса, -иса залучені сьогодні переважно в творенні назв жінок за професійною діяльністю (агентеса, клоунеса, лектриса), однак цей суфікс надає зниженого відтінку й обмежує його використання (грандеса, патронеса, медіакритикеса).

Цілком доречним у книзі є окремий підрозділ про функційні особливості жіночих найменувань. Проаналізувавши ряд українських графіків (І. Ужевича, М. Лучкая, Я. Головацького, Є. Тимченка, С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, О. Синявського та ін.), низку лексикографічних праць на предмет представлення в них найменувань жіночих назв, авторка резонно заявляє про загальноновживаний характер таких одиниць у системі сучасної української літературної мови, що фемінітивна підсистема обслуговує нині всі функційні стилі української літературної мови, однак не кожний стиль послуговується всім фемінітивним багатством української мови. Ця дефініція підтверджується ретельним аналізом реалізації фемінітивної лексики в різних функційних стилях: художньому, публіцистичному, розмовному, науковому, офіційно-діловому, епістолярному, конфесійному, мовленні різних наріч, соціальних діалектів.

Завершує третій розділ книги розвідка про фемінізацію в офіційно-діловій мові. Специфіка використання фемінітивів у цьому стилі, який функціонує в усному й писемному мовленні, регулює стосунки людей у державно-політичній, економічній, соціальній сферах життя, законодавстві, адміністративно-господарській діяльності та обслуговує громадські потреби в типових ситуаціях. Аналіз різних форм офіційно-ділового стилю дав змогу Марії Петрівні стверджувати, що «із використанням необхідної термінології, виробничо-технічних мовних одиниць спеціалісти мають право на вироблення власної професійної лексики відповідно до сучасних мовних норм» (с. 293).

Останній розділ монографії присвячено етнолінгвістичній характеристиці найменувань жінок, соціолінгвістичній інтерпретації фемінітивів та їх лінгвокультурній оцінці. Авторка обстоює позицію, що «категорія фемінітивності розвинулася в контексті загальнонаціонального розвитку, унаслідок тісної взаємодії мовних і позамовних чинників. Унаслідок цього вона стала відображенням як внутрішнього розвитку української мови, так і самобутності й неповторності українського народу, через що набула екстралінгвістичного значення, а в плані вираження специфічних ознак являє собою етнолінгвістичне явище» (с. 309). Для підтвердження цієї думки наведено слова з етнолінгвістичним змістом – фемінітиви-етноніми: назви жінок за плеїніними, регіональними, аерологічними ознаками (деревлянка, полянка,

сіверянка), пізніше руска, русинка, а в період козаччини – українка, козачка. У цьому розділі досить яскравою є студія про закріплену в писаному та звичаєвому праві соціалізацію жінки від найдавніших часів. Зокрема, у найстарших, так званих копних судах, жінки міщанського і навіть селянського стану могли виступати повноправними учасниками чи свідками. Аналіз соціалізації жінки в діяхронному аспекті засвідчив, що категорія загальних жіночих назв формувалася в невіддільному зв'язку з розвитком суспільства в процесі всього життя українського народу. В останньому підрозділі четвертого розділу розкрито категорію жіночності на культурологічному рівні з використанням терміна «концепт», для дослідження якого

використано поняття «стереотипи» – ознаки жіночої поведінки, які стали узагальненими у свідомості мовців, забезпечують ідентифікацію жінки в межах української і світової культури від найдавніших писемних часів, адже концептосфера поняття «жінка» формувалася століттями. Завершує лінгвокультурну оцінку найменувань жінок опис компонентів структури концепту «жінка», що належать до найхарактерніших рис українського жіноцтва.

Ця оригінальна праця, здійснена з урахуванням досягнень сучасної вітчизняної і зарубіжної лінгвістики, по праву посяде почесне місце в низці досліджень, які торують шлях до вивчення історичної лексики української мови.